

ЗАБУТИЙ СОЦІУМ

У статті йдеться про упереджене ставлення радянської держави до колишніх невірників Третього рейху – «остарбайтерів», віднесених сталінським керівництвом до неблагополучної категорії населення, вірогідних ворогів народу, їхню «другосортність» у радянському суспільстві.

Ключові слова: «остарбайтери», упередженість, вірогідні вороги народу, негласний нагляд, приниження, суспільна неповага.

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля «остарбайтерів». Близько 2,5 млн мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу в Третій рейх. Серед них 195 880 подолян: 117 230 чол. з колишньої Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької; адміністративно-територіальний поділ на початок Великої Вітчизняної війни) області, 78 650 – з Вінницької. Найбільше нацистським «мисливцям за черепами» вдалося насильно етапувати в рейх мешканців Довжоцького (7195 чол.), Новоушицького (5237 чол.), Антонінського (4885 чол.), Орининського (4788 чол.), Смотрицького (4490 чол.), Грицівського (4285 чол.), районів Кам'янець-Подільщини, Монастирищенського (5711 чол.), Хмельницького (4868 чол.), Гайсинського (4862 чол.), Теплицького (3892 чол.) районів Вінниччини. 13400 чол. було відправлено на нацистську каторгу з м. Вінниці, 5000 чол. – Кам'янець-Подільського [1, с. 110, 111].

Бранцям довелося пройти через усі кола пекла, влаштованого «примітивним слов'янам» носіями «вищої (арійської)» раси: їх залякували, виловлювали під час облав, із схованок, в нелюдських умовах етапували в рабство, торгували, наче рабами, всіляко знущалися над ними, морили рабською працею...

Однак ще донедавна суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим.

Мовчали і німці. Більше півстоліття історія використання націонал-соціалізмом рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців було історією забуття.

Лише після розпаду СРСР до цієї категорії людей нарешті було виявлено увагу. Із здобуттям Україною незалежності спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі «остарбайтерів». Роботи українських вчених, опубліковані останнім часом,

стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження [15, 16, 17, 20], методичних підходів [2], але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення «східних робітників» до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників по депортації «дармової робочої сили» з боку цивільного населення, радянських партизанів, патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих «остарбайтерів» у Третньому рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину [4, 9, 11, 12, 19].

Проте дослідники мало акцентують уваги на становищі колишніх «східних робітників» після повернення їх на Батьківщину. У пропонованій статті ставиться за мету в деякій мірі ліквідувати існуючу «білу пляму», дослідити, зокрема, ставлення тодішньої державно-партійної влади до колишніх цивільних невольників Третього рейху, їхнє місце у соціальній піраміді радянського суспільства.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з вітчизняної історії післявоєнного періоду, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі «остарбайтерів».

Колишні примусові робітники рейху («остарбайтери») не стали в СРСР особливою категорією населення, що користувалася б певними соціальними пільгами та суспільною повагою на зразок, скажімо, героїв-фронтовиків. Цьому сприяли як держава, так і самі «східні робітники».

Віднесені ще в дні війни сталінським партійно-державним керівництвом до розряду неблагополучних, вірогідних ворогів народу, примусові робітники рейху не вписувалися в широко пропагандовану ідеологічно-пропагандистську доктрину масового героїзму радянського народу, його високого патріотизму, синівської відданості Батьківщині. У критичний час вони не стали «всі, як один» на захист рідної Вітчизни, не проливали рясно кров у боях за її звільнення від загарбників. Більше того, працювали на зміцнення ворожої мілітаристської економіки, а багато хто власними руками виробляв компоненти зброї та боєприпасів, що використовувалися на фронті проти Червоної армії, для знищення беззахисного населення, руйнування важливих військових та цивільних об'єктів. За що ж їх любити чи поважати?..

Для тих, хто визначав внутрішній і зовнішній політичний курс в повоєнній країні, було байдуже, що все те робилося проти власної волі каторжан, в умовах крайнього примусу невольників, свого часу залишених тією ж державою на поталу ворогові.

Негативно на післявоєнній політиці партійно-державного керівництва СРСР позначалася міжнародна обстановка. Майже вся друга половина ХХ ст. пройшла під зловісним знаком «холодної війни», протистояння геополітичних і воєнно-стратегічних амбіцій західних держав з одного боку, й Радянського Союзу – з другого, що вилилось у жорстке ідеологічне протиборство, нескінченну гонку озброєнь, у котру вкладалися колосально великі кошти. Не заперечуючи певної соціальної спрямованості й досягнень політики радянської влади щодо поліпшення життя та добробуту людей, першочерговим для неї все ж було вдосконалення усіх видів озброєння, насамперед, нарощування ракетно-ядерного потенціалу. Вже на початку 50-х рр. стало відчутним непропорційне розбухання військової сфери, що супроводжувалося виснаженням природних ресурсів, атаркією важкої та оборонної промисловості [5, с. 583].

У повсякденному намаганні вистояти перед потужним натиском противника, здобути нову всесвітньо-історичну перемогу, керівництву СРСР було не до бід власного народу, невлаштованості якихось там «другосортних» репатріантів-«остарбайтерів». Перед ним, як всім бачилось, стояла значно серйозніша проблема – Вітчизна знову в небезпеці!.. Потрібно мобілізуватись, тугіше затягувати пояси...

«...Треба визнати, що у політичному дезорієнтуванні, навіть у певному розумінні, деморалізації радянського народу були зацікавлені не тільки вороги СРСР, але і, як це не парадоксально, керівники Союзу. Їм потрібен був перманентний стан конфронтації з Заходом, аби дедалі «закручувати гайки» в Радянському Союзі.

Довірливий, безвідмовний, невибагливий у матеріально-побутовому відношенні, але працьовитий народ своєю самовідданістю повинен був компенсувати вади системи і прорахунки керівництва. Все більше з'являлося ознак, що система пробуксовує економічно, що відстає вирішення соціальних проблем. Ці вади правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не прямими репресіями, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала завдяки дедалі більшим її підступуванням. Робилося все, аби не йти на радикальні реформи суспільства, на ризик втрати влади вищими ешелонами партії, держави.

Відбудова міст контрастувала з дальшим занепадом сіл, а відносно благополуччя основної маси ветеранів війни, що стали рушійною силою повоєнного суспільства, з нещасливими долями тих, хто не знайшов з владою «спільної мови» або пішов проти її крайнощів...» [1, с. 584].

Безумовно, усі причетні до опору ворогові, особливо ті, хто здобував Перемогу на полі бою, заслуговували на велику подяку й гідне відзначення їхніх ратних заслуг. Але кращого ставлення до себе з боку держави потребували й «остарбайтери» – як жертви війни. У взаєминах же

з ними держава зайняла позицію: якщо не карати, то не помічати їх, не особливо турбуючись про поліпшення їхнього життєвого рівня, створення умов для реалізації ними основних конституційних прав і свобод. Тому такими важкими і зтяжними виявилися їхня адаптація, а також соціальна реабілітація в радянському суспільстві.

Як показує аналіз життя «східних робітників» у післявоєнний та наступні періоди, до всіх поневірянь цих людей додалася ще одна несправедливість: їх необгрунтовано було позбавлено грошової компенсації за моральну та фізичну шкоду, яку, згідно з рішенням міжнародного трибуналу антигітлерівської коаліції в Нюрнбергу, виплачувала Німеччина силоміць вивезеним з окупаційних територій і котра так згодилася б для облаштування їхнього побуту та життя. Не зважаючи на законні права мільйонів людей, СРСР з великодержавною зарозумілістю не приєднався до Люксембурзьких угод 1952 р. [9].

Підписанням цих угод канцлером ФРН К. Аденауером, міністром закордонних справ Ізраїлю М. Шаретом та головою постійно діючої Конференції з питань єврейських матеріальних претензій до Німеччини Н. Гольдманом завершилися тривалі переговори між Ізраїлем і Федеративною Республікою Німеччиною про грошову компенсацію Західною Німеччиною державі Ізраїль, єврейським організаціям і окремим особам за вартість нерухомого майна та інших матеріальних цінностей, експропрійованих у 1933–1945 рр. в євреїв Німеччини й окупованих нею країн. Згідно угоди, ФРН мала виплатити протягом 12-14 років 845 млн доларів.

Відмову Радянського Союзу від аналогічних претензій до Німеччини мабуть можна пояснити тим, що у післявоєнний період СРСР для відбудови власної економіки примусово використовував працю «вестарбайтерів». Офіційно в Радянському Союзі цей контингент називався «мобілізовані та інтерновані громадяни німецької національності»; відповідно до постанови №7161/ат ДКО від 16.12.1944 р. депортації в СРСР підлягали всі працездатні німці віком від 17 до 45 років (чоловіки) і від 18 до 30 років (жінки), котрі перебували на звільненій Червоною армією території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини; аналогічні постанови були прийняті й стосовно цивільного німецького населення Східної Пруссії та Верхньої Сілезії, а також, що єврейська сторона поставила вимогу, яка, до речі, так і залишилася без відповіді, щоб 500 млн доларів виплатила ще й Східна Німеччина – Німецька Демократична Республіка – своєрідне дітище СРСР. Оберігаючи НДР від розорення, СРСР сам не отримав значних, конче потрібних, фінансових надходжень, що могли б піти на соціальні витрати в облаштуванні життя «остарбайтерів», задоволення ними існуючих потреб, врешті, сприяли б торжеству справедливості.

Взагалі, не дбати про свій народ було характерним для сталінсько-більшовицького керівництва. Так, волюнтаризм «вождя народів» Й. В. Сталіна та його оточення у поєднанні з несприятливими погодно-кліматичними умовами (небувала тривала засуха) призвели в 1946–1947 рр. до нового після жахливого голодомору 1932–1933 рр. масштабного голоду, котрий знову чи не найбільше вразив житницю СРСР – Україну.

Щоб не допустити його, «...треба було добитися зменшення завдань з обов'язкових поставок від центру, однак центр не пішов на це. Щоб виконати обов'язкові поставки хліба, компартійно-радянське керівництво республіки... почало тиснути на місцеві органи влади. У колгоспів стали примусово забирати жалюгідні запаси хліба... і сільське населення опинялося перед загрозою загибелі...»

Безкомпромісність Кремля у питанні про хлібозаготівлі пояснювалася бажанням Сталіна одержати політичні дивіденди від поставок зерна в країни Європи. Ще в лютому 1946 р. в Москві була підписана угода про поставку в Польщу 200 тис. тонн зерна для весняної сівби. У квітні СРСР зобов'язався поставити Франції 500 тис. тонн зерна за цінами, нижчими від світових, і переважно в кредит. Радянське зерно в голодному 1946 р. надходило також у Болгарію, Румунію, Чехословаччину. Рятуючи громадян інших країн, Кремль губив своїх. В українському селі, з якого викачали весь урожай зернових, розпочався голод. Зима 1946–1947 рр. виявилася неймовірно тяжкою, люди почали гинути від дистрофії, голодного тифу та інших епідемічних хвороб. У 1946 р. середньомісячний рівень смертності в сільській місцевості України становив 20 тис. осіб, а в січні 1947 р. він підвищився до 30 тис., у лютому – до 38,5 тис., у березні – до 51,4 тис. осіб» [13, с. 606]. Не обминула біда й хлібосольне Поділля.

У таємній доповідній на ім'я секретаря ЦК КП(б)У секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У А. Устенко, характеризуючи продовольче становище населення області, писав, що воно є «крайне тяжким». Колгоспники абсолютної більшості районів терплять великі продовольчі труднощі. У ній же повідомляв, що перевіркою встановлено: до 400 тис. чол. дуже потребують продуктів харчування, а 14863 чол., зокрема 9659 дітей, знаходяться в стані гострої дистрофії, з яких 2685 чол. направлені в лікарні. На той час від голоду померло 165 чол. і випадки дистрофії та смертності зростають з кожною декадою [8, арк. 35].

У вищезгаданій доповідній секретаря обкому партії відзначається, що найзагрозливіше становище склалося в південних районах. Так, в Новоушицькому районі 10917 чол. не мали ніяких продуктів харчування, 553 знаходилися в стані гострої дистрофії, 20 чол. померли. В Кам'янець-Подільському районі 21654 чол. терміново потребували допомоги харчами, 1965 чол. були вражені дистрофією, 36 чол. – померли.

Повідомлялось також, що у зв'язку з продовольчими труднощами почастишали випадки пограбувань, крадіжок худоби, продуктів, що в окремих селах вони набули масового характеру. Дійшло до того, що окремі громадяни навмисно здійснювали крадіжки, щоб їх заарештували, оскільки в'язням видавалось по 300 грамів хліба, а на місцях не було й цього [3].

Про критичне становище подолян йдеться також у багатьох інших архівних документах, зокрема, в листах мешканців краю до своїх близьких та рідних, які служили в армії. Так, в одному з таких листів колгоспник с. Жибюнци Плузжнського району І. М. Костюк писав 24 вересня 1946 р.: «Із колгоспу на трудовень нам видали хліба по 300 гр. Отримали всього 20 кг, а в заготовку за город треба віддати 24 кг. Так що з дому доводиться віддати 4 кг, а їсти будемо землю. Для худоби корму також не дають, так як не вистачає для колгоспної ферми. За що ми працювали ціле літо... Поганий час приходить бідному народові» [8, арк. 196].

В іншому листі, автором якого є колгоспник Манзюк із с. Гатна Деражнянського району, читаємо: «Переживаємо велике горе, так як хліба видали тільки по 100 грамів на трудовень. Ми отримали 3 пуди і вже з'їли. Картоплі немає, поросята здохли, є одна корова, а кормів немає. Наклали великі податки, а платити нічим. Як подумаєш, то з розуму можна зійти...» [8, арк. 197].

Прохання ж Хрушова «...надати продовольчу допомогу Україні розлютили Сталіна. На початку березня 1947 р. вождь усунув його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і залишив за ним тільки обов'язки голови Ради Міністрів УРСР. Республіканську компартійну організацію вдруге (перший раз у 1925–1928 рр.) очолив Каганович. Водночас Сталін задовольнив прохання керівників УРСР надати позичку для весняної сівби у розмірі 90 тис. тонн насіння зернових культур. Була надана й продовольча позичка (60 тис. тонн) для підгодовування 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. Усі інші Сталіна не цікавили...» [13, с. 606].

Зрозуміло, його не цікавили й репатріанти, які повернулися на Батьківщину та шукали своє місце в суспільній ніші, разом з усіма співвітчизниками ділили труднощі й нестатки.

Проте прихований інтерес з боку держави до колишніх «остарбайтерів» не призупинявся навіть після обнародування 29 грудня 1952 р. постанови Ради Міністрів СРСР про ліквідацію репатріаційних відділів та продубльованої 22 січня 1953 р. Радою Міністрів Української РСР постанови «Про скасування відділів репатріації при Раді Міністрів УРСР і виконках обласних Рад депутатів трудящих». Так, після повернення додому в недавніх «східних робітників», на всяк випадок, було знято відтиски пальців. Вони, особливо ті, хто звільнявся англо-американськими війська-

ми, теж «на всяк випадок», постійно перебували на спеціальному обліку, за ними здійснювався прихований нагляд. Люди не могли влаштуватися на роботу на підприємствах та установах, де передбачався допуск до секретних відомостей, їм була закрита дорога у відділи віз і реєстрацій для отримання закордонних паспортів. Ніхто з них практично не мав можливості здійснити поїздку за кордон навіть з туристичною метою. Більше того, це стосувалося й їхніх дітей. Так, син колишнього «остарбайтера» Івана Мартинюка (Жмеринський район) Анатолій Мартинюк через «невиїзність» батька аж до «горбачовської» перебудови не міг поїхати на роботу в Монгольську Народну Республіку, де працювали його друзі.

«Остарбайтери» майже не мали перспективи вступу в КПРС. Із особисто опитаних автором цих рядків 500 колишніх «східних робітників», котрі мешкають на Вінниччині, лише 4 з них виявились комуністами. Дев'яти особам під різним приводом було відмовлено у вступі в партію. Решта, тверезо зваживши можливості, взагалі не подавала ніяких заяв.

Дуже багатьом примусовим робітникам доводилося долати додаткові труднощі при вступі у вузи, в кар'єрному рості, навіть при створенні сім'ї тощо.

За такого ставлення колишні «остарбайтери» не дуже й то намагалися афішувати себе. Виставляти напоказ свої біди та проблеми. Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, застала їх замкнутися в собі, не висуватися, приховувати своє гірке минуле, соромитися і боятися його, немовби справді були «ворогами народу».

«...Повсюдно за мною тягнулось це тавро.

У чому виражалось?

Заміж було вийти важко... Усі в тій чи іншій мірі кар'єристи. Прагнуть певної кар'єри. Такої любові, яка б долала все це, не було. Ось чому вийти заміж тим, хто був у Німеччині, було складно. Були в мене такі конкретні випадки, які ось так закінчувались, нічим. Я сказала чому.

Потім стосовно просування по роботі... Як мені потім сказали, була негласна вказівка. Не давати ходу тим... Не просувати їх по службі... Того висувують, а мене притримують; тому зарплату підвищують, а про мене забувають...

Я бачила, що навіть мої спроби розповісти про Німеччину люди зустрічали насторожено. Чому? Ну, щоб я не вмішувала їх у цю справу. Між собою ми, остарбайтери, ніколи не говорили про Німеччину. Деякі люди в анкетах ніколи не писали, що були в Німеччині...» (Із спогадів Зінаїди Іванівни Башлай) [14, с. 205].

Дехто прагнув приховати цей факт зміною місця проживання, де про нього нічого не відали. Так, примусово вивезений у 1942 р. в Німеччину уродженець с. Сальник Калинівського району Володимир Васи-

льович Михальчук, після повернення в липні 1945 р. в рідне село, намагаючись не «плямувати анкетні дані», невдовзі виїхав на Далеку Північ, де став працювати на ст. Кочмас Печорської залізниці. Проте у березні 1953 р. все ж потрапив у поле зору контролюючих органів. У заведеній на нього обліковій картці було зроблено лаконічний запис: «Своє перебування в Німеччині ретельно приховує...» [7].

Десятиліттями не наважувався повідати про своє підневільне минуле мешканець сусідньої з Поділлям Черкащини Микола Х. (у джерелі прізвище не вказується – *Авт.*). Про те, що перебував у неволі розповів лише синові. «...Та й то не вдаючись у деталі. А деталі ці просто вражаючі. Кілька років разом з іншими невільниками-смертниками жив у підземному кам'яному сховищі. Без сонця й свіжого повітря. А під кінець війни фашисти, приховуючи сліди злочинів, підірвали те місце. Миколі пощастило вижити. Коли ж дізнався, що опинився в зоні американського впливу, вдався до відчайдушного вчинку: через гірський перевал пробрався до своїх. Важив менше сорока кілограмів і був такий слабкий, що голова ледве на м'язах трималася. А свої, рідні, замість того, щоб відправити до «шпиталю», кілька тижнів «з'ясовували», хто він та звідки... Ціле життя цей чоловік був наодинці зі своєю тасмницею. Жив тихо і непомітно, аби про його «нечисту» анкету менше хто знав. Усе життя дуже хворів і не наважувався йти до лікарів. Бо ж треба було б розповідати, звідки оті велетенські гулі на руках та ногах, страшні шрами по всьому тілу. Навіть дружина, з якою душа в душу прожив багато літ, пішла з життя, так і не дізнавшись усієї правди про минуле чоловіка» [21].

Про прагнення не згадувати минуле йдеться у численних спогадах невільників рейху: «...Раніше була така політика, якщо ти був у Германії, навіть якщо тебе примусово вивезли на роботу, і повернувся додому – ти був ворогом народу. Треба було мовчати, щоб жити, щоб за тобою не було гоніння, щоб не переслідували ні тебе, ні твоїх дітей, щоб діти твої потім спокійно могли навчатися у вузах, жити на своїй Батьківщині. З таким тягарем я прожила все своє життя...» [10]. (Із спогадів Тетяни Степанівни Семенюк, с. Білопілья Козятинського району).

І не лише вона. Прожили сотні тисяч таких же змучених випробуваннями долі колишніх примусових «східних робітників», які завдяки своєму мовчанню розчинилися серед народу, залишилися на десятки років забутим, хоч і численним соціумом.

Прагнула не згадувати про них й рідна держава, на десятиліття позбавивши їх «з ідеологічних міркувань власної історії» [22, с. 62].

З наведеного вище можна зробити висновок, що держава, віднісши свого часу «остарбайтерів» до вірогідних ворогів народу, не стала реальною захисницею їхніх інтересів та прав, що особливо стосується сталінського

режиму. Його згубна політика стосовно власного народу продовжувалася і в післявоєнний період, наслідком якої став, зокрема, голод 1946–1947 рр.

Негативно вплинула на благополуччя радянських людей, зокрема й колишніх «східних робітників», «холодна війна», під час якої чи не всі фінансово-матеріальні ресурси витрачались на виснажливу гонку озброєнь, ідеологічне протистояння із Заходом. В умовах чергової глобальної конфронтації радянському партійно-державному керівництву було не до вирішення проблем соціальної реабілітації колишніх невільників рейху. Офіційно про них просто забули. Тому «остарбайтери», як жертви Другої світової війни, не стали в СРСР особливою категорією людей, котра користувалася б певними соціальними пільгами та повагою, як, наприклад, захисники Вітчизни-фронтовики.

В той же час держава вела прихований нагляд за ними, обмежуючи їх в реалізації ряду конституційних та громадянських прав.

За таких умов колишні примусові «східні робітники» прагнули просто розчинитися у суспільстві, ніколи і ніде не згадувати про своє перебування в нацистській Німеччині, ставши таким чином на десятиліття забутим соціумом.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів соціальної реабілітації колишніх «східних робітників», повернення їх із небуття в умовах незалежної України.

Список використаних джерел:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Гол. редколегія: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заст. голови), Р. Г. Вишне夫斯基 (відп. секретар). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

2. Боряк Г., Маковська Н. Населення України за часів нацистської окупації (1941–1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів / Г. Боряк, Н. Маковська // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пірога. – К., 2001. – С. 299–318.

3. Брицький П. П., Місінкевич Л. Л. Голод на Хмельниччині 1946–1947 / П. П. Брицький, Л. Л. Місінкевич // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 2. – С. 140.

4. Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів» – подолян у нацистському рейху / С. Д. Гальчак // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148–150.

5. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.

6. Гринченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров / Г. Г. Гринченко // Сторінки военной історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 52–58.

7. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 44599.

8. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). – Ф. 487. – Оп. 4. – Спр. 633.

9. Забронець О. Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) / О. Забронець // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 107–126.

10. Із листа до ДАВО, № 18/1 від 22.02.2007 р.

11. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.

12. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.) / Т. Д. Лапан // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 20 с.

13. Литвин Володимир. Історія України. Підручник / Литвин В. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.

14. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Гринченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 236 с.

15. Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу / Є. С. Максимчук // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.06. / Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2007. – 20 с.

16. Меляков А. П. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / А. П. Меляков // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 132–145.

17. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. / А. В. Меляков // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 20 с.

19. Пастушенко Т. В. Оstarбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) / Т. В. Пастушенко // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 20 с.

20. Пастушенко Т. В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз / Т. В. Пастушенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 99–115.

21. Сільські вісті. – 2005. – 16 серпня.

22. Скоробогатов А. В. Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр. у західній історіографії / А. В. Скоробогатов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 54–67.

Гальчак С. Д. Забытый социум

В статье говорится о предвзятом отношении советского государства к прежним невольникам Третьего рейха – «остарбайтерам», отнесенным сталинским руководством к неблагоприятной категории населения, вероятных врагов народа, их «второсортности» в советском обществе.

Ключевые слова: «остарбайтеры», предвзятость, вероятные враги народа, негласный надзор, унижения, общественное неуважение.

Galchak S. D. Forgotten Society

The article refers to the prejudice of the Soviet state to the former slaves of the Third Reich – «Ostarbeiteren» referred Stalinist leadership to disadvantaged populations, probable enemies, their «second-quality» in Soviet society.

Keywords: «Ostarbaiter», bias, probable enemies of the people, secret surveillance, humiliation, public disrespect.